

VALENTINA KEZIĆ*

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

UDK:

028:061.2(497.5Osijek-057.2)"185"(091)

028.01(497.5Osijek-057.2)"185"(091)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 22. 2. 2023.

Prihvaćeno: 16. 10. 2023.

DOI: <https://doi.org/10.59412/hz.76.2.3>

Od Goethea i Scotta do Lassallea i Marxa. Što su čitali radnici u osječkim radničkim društvima u drugoj polovici 19. stoljeća?

U radu se nastoji prikazati što je radništvo prema popisu konfisciranih knjiga iz 1880. godine moglo čitati u knjižnicama Osječkog radničko-obrazovnog društva (1867.) i Obrtničko-radničkog društva (1874.). Iz perspektive povijesti čitanja i korištenjem objavljenih izvora (popisa knjiga, novinskih članaka, dopisa gradskih i državnih vlasti) analizira se i tko je, kada i gdje mogao čitati knjige u spomenutim društvima. Konfiscirane knjige koje su se nalazile na popisu podijeljene su prema disciplinarnim područjima, jeziku na kojem su djela tiskana, a autori/autorice djela prema spolu i državama u kojima su živjeli. Analizom dostupnih izvora došlo se do zaključka da su na popisu bili najprisutniji povijesno-ljubavni romani objavljeni na njemačkom jeziku, a muški autori zastupljeniji su od ženskih. Potencijalni korisnici knjižnica bili su većinom zanatlije stranoga podrijetla, koji su dostupne knjige mogli čitati u večernjim satima u prostorijama Šeperove pivovare i u hotelu „Europa“.

Ključne riječi: radništvo; Osječko radničko-obrazovno društvo; Obrtničko-radničko društvo; povijest čitanja; Osijek; 19. stoljeće

Uvodne napomene

U kolovozu 1878. godine, Max Hödel, dvadesetjednogodišnji vodoinstalater i bivši član lajpciške podružnice Socijaldemokratske stranke, koračao je prema stratištu u zatvoru Berlin-Moabit, gdje je zbog pokušaja atentata na njemačkog cara Wilhelma I., koji se odvio samo tri mjeseca ranije, trebao biti smaknut. Hödel je, prema pisanju

* Doktorandica na poslijediplomskom doktorskom studiju „Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu“.

jednih dnevnih novina, „neopisivom drskošću“ podigao pogled prema satu na zvoniku koji je odbrojavao minute do njegova smaknuća, osmjehnuo se prisutnima i počeo prvo skidati trepere s hlača pa otkopčavati košulju. Kako mu otkopčavanje nije uspjelo, stražari su ga bacili na tlo, svezali ruke i noge, a glavu položili u udubinu bloka, pričvrstivši stražnji dio glave remenom tako da mu vrat bude izložen, a on ne može pomaknuti glavu. Za njegovo smaknuće vlasti su posudile staru sjekiru iz berlinskog Muzeja Märkisches, a egzekutor Julius Krautz jednim je potezom odvojio glavu od trupa čime je okončan život tog mladog atentatora.¹

Ni mjesec dana nakon njegova pokušaja izvođenja atentata, dvadesetdevetogodišnji činovnik Karl Nobiling ispalio je nekoliko metaka iz dvocijevne puške s prozora svog apartmana u Berlinu, zadavši osamdesetjednogodišnjem caru Wilhelmu ozbiljne ozljede. Za razliku od Hödela, Nobiling nije dočekao javno smaknuće, već se prilikom uhićenja i ispitivanja dva puta pokušao ubiti, a od posljedica tih pokušaja na koncu je i preminuo. Ova dva direktna napada na njemačkog cara potaknula su reakciju vlade koja je, prema riječima povjesničara Andrewa R. Carlsona, pretvorila Berlin u grad koji je bio okružen vojskom kao da je u opsadnom stanju.² Policijska kampanja rezultirala je privođenjem petstotinjak osoba od kojih je većina bila uhićena zato što su „uvrijedili dostojanstvo cara“ ili izrazili simpatije prema atentatorima. Ipak, prava meta gnjeva njemačke vlade bili su socijaldemokrati, a ovi incidenti trebali su poslužiti suzbijanju njezina utjecaja unatoč tome što oni nisu bili povezani s tim izdvojenim atentatima i što su se posvetili legalnom radu u skladu s parlamentarnim sustavom.³ Incidenti su u konačnici bili i povod donošenju zakona protiv socijalista koji je bio produživan sve do 1888. godine. Prema tom zakonu bile su zatvorene i zabranjene sve radničke organizacije, zabranjeno je izlaženje socijaldemokratskih listova, neprekidni progoni i uhićenja radnika bili su dio svakodnevice, a u njemačkom radničkom pokretu došlo je do ideoloških podjela.⁴

Atentati i zakon protiv socijalista imali su odjeka i u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Naime, nedugo nakon atentata u Njemačkoj bečko Ministarstvo unutrašnjih poslova obavijestilo je vlasti u zemlji kako se u Njemačkoj namjeravaju poduzeti stroge mjere protiv socijaldemokrata. Vlasti su trebale imati na umu da bi se agitatorski rad njemačkih socijaldemokrata mogao nastaviti u Monarhiji, stoga je Ministarstvo unutrašnjih poslova pozvalo lokalna poglavarstva da pripaze na dolazak takvih pojedinaca i da se takve sumnjive osobe istjera iz svih zemalja zastupanih na Carevinskom vijeću. Osim toga, lokalne vlasti trebale su nadzirati djelatnost radničkih društava i pučkih skupština.⁵ Val represivnih mjera po uzoru na njemački model rezultirao je, osim raspuštanjem društava, i ideološkom podjelom unutar austrijskog radničkog pokreta na „umjerene“,

1 Blazek, *Scharfrichter in Preußen und im Deutschen Reich 1866-1945*, 30.

2 Carlson, „Anarchism and Individual Terror in the German Empire 1870-1890“, 178.

3 Law, *Terrorism: A History*, 99.

4 Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj – od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*, 19-20.

5 *Isto*, 20-21.

pobornike društvenih reformi, te na „radikale“, pobornike rušenja kapitalističkog uređenja od kojih su neki postajali anarhisti. Situacija je bila slična i u mađarskom radničkom pokretu gdje je vlada Kálmána Tisze spriječila djelatnost Opće radničke stranke Ugarske.⁶ Pojačani nadzor nad radničkim društvima i „po društvu i deržavi pogibeljnim“⁷ aktivnostima radnika nije zaobišao ni prostor glavnih industrijskih središta Banske Hrvatske, Zagreba i Osijeka.

U slučaju Osijeka, aktivni su članovi Obrtničko-radničkog društva na glavnoj godišnjoj skupštini u veljači 1879. godine odlučili uspostaviti, blagajnu za bolesnike i invalide i podnijeti Zemaljskoj vladi revidirana pravila. Devet mjeseci kasnije, državno nadodvjetništvo javilo je Zemaljskoj vladi u Zagrebu kako s pravne strane nema zapreka njihovom odobrenju, no problematičan im je bio § 9. prema kojemu je svaki stranac mogao postati članom društva. Nadodvjetništvo je smatralo kako to nije bilo u političkom interesu zemlje jer bi odobrenjem tih pravila široko polje bilo otvoreno agitacijama „inostranih radničkih rovalacah“.⁸ Nema sumnje kako je ova opaska državnog nadodvjetništva bila povezana s posljedicama atentata u Njemačkoj i ranije istaknutom preporukom bečkog Ministarstva unutrašnjih poslova.

Dopisivanja između lokalnog osječkog poglavarstva, predstavnika Obrtničko-radničkog društva i Zemaljske vlade u Zagrebu potrajala su godinu dana i u konačnici završila odlukom o ukidanju samoga društva u studenom 1880. godine. Nekako u isto vrijeme kada su članovi društva tražili odobrenje novih pravila, prema pisanju autora članka u osječkim novinama *Die Drau*, Zemaljska vlada u Zagrebu tražila je od lokalnog poglavarstva da aktivnosti lokalnih socijalista podvrgne strogom policijskom nadzoru i prvom prilikom raspusti društvo zbog pritužbi nekih osječkih građana.⁹ Vladina odluka ne treba stoga čuditi s obzirom da je u tijeku njihove korespondencije došlo i do uhićenja članova društva zbog njihove navodne povezanosti sa socijaldemokratskim pokretom i njihova rada na promjeni društvenoga reda.¹⁰ Gradski satnik Petar Modesti, kao poglavarstveni izaslanik, imao je dužnost popisati pokretnu imovinu pronađenu u društvenim prostorijama. Uvidom u zatečeno, osim društvene blagajne i različitih predmeta koji su se nalazili u prostorijama društva, pronađena je i knjižnica u čijem su se fondu u trenutku popisivanja nalazile 152 knjige beletrističkog i znanstvenog sadržaja. U zapisniku je Modesti naveo i kako je velik dio knjiga iz knjižnice bio posuđen članovima društva te da je naredio tadašnjem knjižničaru Pavlu Krackeru da posuđene knjige zatraži od posuditelja i vrati u knjižnicu.¹¹ Prisutni članovi društva Franz Mayer, Paul Kracker, Franz Klug, Jozsef Katona i Leopold Friedman ustrajali su na tome da se inventar knjižnice ne konfiscira, nego da se premjesti u stan nekog člana kako bi (bivšim) članovima i dalje bila na raspolaganju. Iako su prema člancima

6 Gross, Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 340-341.

7 Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1914*, 182.

8 *Isto*, 176.

9 „Unsere Socialisten unter Polizeiaufsicht“, *Die Drau*, 23. 9. 1880, 206.

10 Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, 204.

11 *Isto*, 211-212.

26. i 27. pravila Društva odobrenih 1875. godine članovi društva nakon njegova raspuštanja imali pravo raspolagati knjižnicom, po preporuci Petra Modestija Gradskom poglavarstvu, to bi „nemirnim duhovima“ samo pružilo priliku za sastanke, a „željena svrha raspusta i potpunog dokinuća radničkog gibanja u ovom gradu se postići ne bi mogla.“¹² U prosincu 1880. godine konačnom odlukom Zemaljske vlade u Zagrebu konfiscirani inventar raspuštenog Obrtničko-radničkog društva prešao je u službenu pohranu Gradskog poglavarstva u Osijeku.¹³

S obzirom na spomenuto, cilj je ovoga rada analizirati popis konfisciranog inventara knjižnice Obrtničko-radničkog društva iz 1880. godine, koji prema tadašnjoj dokumentaciji nosi naslov *Izkaz onih u knjižnici obstojećeg radničkog obrtničkog društva u Osieku pronadjenih knjigah*.¹⁴ Konkretno, popisane knjige razvrstat će se prema disciplinarnim područjima, jezicima na kojima su tiskane, a autore djela prema spolu i državama u kojima su živjeli.¹⁵ Tijekom istraživanja i analize bitnu je stavku činila činjenica da je nakon Drugoga svjetskog rata Knjižnica Gradskog poglavarstva (Gradskog načelstva) u Osijeku, a u kojoj se nalazio i konfiscirani fond knjižnice Obrtničko-radničkog društva, predana Knjižnici Muzeja Slavonije. Uvidom u sačuvani dio knjiga tog društva tadašnja je voditeljica muzejske knjižnice Marija Malbaša prilikom obrade otkrila kako je na naslovnim stranicama knjiga uz pečat Knjižnice Gradskog načelstva u Osijeku bio prisutan i pečat Osječkog radničko-obrazovnog društva (Arbeiter-Bildungs-Verein Esseg). Malbaša je uvidom u popis inventara knjižnice Obrtničko-radničkog društva i onoga što je uspjela evidentirati od dospjele građe zaključila kako uglavnom nedostaje ono što je u popisu navedeno kao „knjige bez numeratie“, dok je ostalo sačuvano 130 knjiga od ukupno 152 knjige koje su popisane.¹⁶ Ponovnim uvidom u sačuvani fond knjižnice Obrtničko-radničkog društva, koji je i dalje dio fonda Knjižnice Gradskog načelstva i nalazi se u Knjižnici Muzeja Slavonije, ustanovljeno je da je i dalje sačuvan veći dio konfisciranih knjiga, no kako se uz pečat Osječkog radničko-obrazovnog društva na naslovnicama nekih knjiga pojavljuje i pečat Obrtničko-radničkog društva. Tim otkrićem nameće se pretpostavka kako je knjižnica Osječkog radničko-obrazovnog društva, onog osnovanog 1867. godine, bila inkorporirana u knjižnicu Obrtničko-radničkog društva čija su pravila potvrđena 1875., a ono ukinuto 1880. godine. Navedenoj pretpostavci ide u prilog činjenica da su neki članovi upravnog odbora Obrtničko-radničkog društva poput Antona Prpića bili i članovi

12 *Isto*, 218.

13 *Isto*, 223.

14 Original *Izkaza* nalazi se u fondu Gradskog poglavarstva u Državnom arhivu u Osijeku pod signaturom HR-DAOS-10, spis br. 14251/1880. Ive Mažuran objavio je prijepis *Izkaza* u svojoj knjizi *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, no, usporedbom izvora i prijepisa ustanovljeno je kako su u prijepisu izostavljena neka djela. U ovoj analizi koriste se svi naslovi iz izvornika.

15 Sličan metodološki model uspostavio je Dinko Župan, vidi: Župan, „*Books I have read* – Dora Pejačević kao čitateljica“, 115-178. Upravo se on pokazao vrlo korisnim i praktičnim u analizi *Izkaza*, stoga je u ovom radu primijenjen u modificiranoj verziji.

16 Malbaša, „Knjižnica Radničkog obrazovnog društva u Osijeku“, 109, 112.

prijašnjeg Osječkog radničko-obrazovnog društva, kojima je vjerojatno bilo u interesu da se knjige iz knjižnice nekadašnjeg društva sačuvaju. Nadalje, osim pečata navedenih društava, na naslovnica neklih sačuvanih knjiga mogu se naći i kratke posvete darovatelja knjiga na njemačkom jeziku, u većini slučajeva članova društava ili, nešto rjeđe, osječkog građanstva, koje ponegdje otkrivaju i vrijeme dolaska darovanih knjiga u knjižnice. Pojavljuju se i podrtavanja na određenim mjestima u pojedinim djelima, no ne može se sa sigurnošću utvrditi jesu li ona nastala prije dolaska u knjižnicu ili nakon posuđivanja. Ono što čini nedostatak analize i rada jest nemogućnost detektiranja koju je knjigu čitao koji radnik jer zapisnici za posudbu knjiga nisu sačuvani, kao ni zapisnici članova društva. Ipak, uvidom u fragmentarne dopise između gradskih i državnih vlasti, koje je priredio i objavio Ive Mažuran (*Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, 1967.), te ondašnje novinske članke o aktivnostima društava moguće je pretpostaviti tko je bio član određenog društva, odnosno potencijalni čitatelj i korisnik knjižnica, te kada i gdje su članovi društava mogli čitati dostupne knjige. No, treba napomenuti kako su članovi i korisnici knjižnica vjerojatno čitali i djela koja im nisu bila dostupna u knjižnicama društava, a neki se vjerojatno nisu ni služili knjižničnim fondom. Prethodne konstatacije otvaraju i problem recepcije pročitano djela, koja zbog nedostatka izvora neće biti predmet ove analize.

Od objavljivanja metodološkog eseja Roberta Darntona „First Steps Toward a History of Reading“ (1986.), u kojem su anticipirana pitanja *tko je, što, gdje, kada, zašto i kako čitao*, broj se studija o povijesti čitanja u inozemnim historiografijama povećavao otkrivajući različite vrste izvora koji su nudili dobre uvide u praksu čitanja povijesnih čitatelja.¹⁷ Subjekti istraživanja su čitatelji i čitateljice koji se istražuju kroz opće čitateljske modele ili individualne prakse čitanja. Istražuje se i socijalni kontekst čitanja, odnosno čitanja određenih slojeva društva, potom pojedinačno čitanje, čitanje na glas, čitanje u sebi, generacijsko čitanje, rodno čitanje te interakcija čitatelja s knjigom. Pri istraživanju se koriste različiti izvori, poput kataloga posudbenih knjižnica, knjižničarskih kataloga, knjiga iz obiteljskih i javnih biblioteka, osobnih dnevnika, memoara i korespondencija.¹⁸ U Hrvatskoj se istraživanja povijesti čitanja javljaju u manjem broju. Radovi se uglavnom bave institucionalnim okvirom čitanja, odnosno povijesti knjižnica, čitaonica, čitaoničkih društava, knjižara, knjižarskim oglasima, cenzurama, stvaranjem čitalačke publike s gledišta izdavačkih pothvata, a nešto rjeđe samim čitateljima i čitanjem „[...] kao oblikom društvene prakse koja se tijekom povijesti mijenjala i imala različite oblike među različitim društvenim skupinama“.¹⁹

17 Lakuš, Bajić, „Interpreting Diaries: History of Reading and the Diary of the Nineteenth-Century Female Writer Dragojla Jarnević“, 164.

18 Župan, „*Books I have read* – Dora Pejačević kao čitateljica“, 116-117.

19 Opšežan pregled radova spomenutih tema donosi Jelena Lakuš, vidi: Lakuš, „Osječka književnica Vilma Vukelić iz vizure povijesti čitanja“, 554-556.

S druge strane, istraživanja o čitateljskim praksama radništva u „dugom“ 19. stoljeću do danas su bila predmet niza članaka i djela u inozemnim historiografijama. Autori poput Richarda Alticka,²⁰ Roberta K. Webba,²¹ Jonathana Rosea,²² Martyna Lyonsa,²³ Rudolfa Schende²⁴ te Dietera Langewieschea i Klaus Schönhovena²⁵ koriste autobiografije, memoare, kataloge posudbenih knjižnica, posudbene zapisnike knjižnica u tvornicama te privatnu korespondenciju kako bi istražili kolektivne i individualne čitateljske prakse radništva. U hrvatskoj historiografiji nedostaju takva istraživanja, iako neka fragmentarno uključuju i tu temu. To su uglavnom radovi o radničkom pokretu i anarhističkim idejama koji spominju čitanje i distribuciju subverzivnih sadržaja, odnosno socijalističkih i anarhističkih novina, pamfleta i sl.²⁶ O knjižnici Obrtničko-radničkog društva i njezinom inventaru pisala je već spomenuta Marija Malbaša u kraćem stručnom članku koristeći se građom koju je objavio Ive Mažuran. S obzirom da je bila zadužena za stručnu obradu i popisivanje preuzetog inventara, utvrdila je kako su uglavnom sačuvana opće-obrazovna djela iz područja prirodnih znanosti, povijesti, prava i beletristike, nabrojivši neke autore i broj njihovih djela.²⁷ Kako je riječ o jednostavnoj klasifikaciji i nenavodnju cijelog inventara, ovo će istraživanje to nastojati dopuniti i proširiti te istražiti je li čitateljski repertoar članova društava i korisnika knjižnica mogao biti sličan onome njihovih suvremenika, odnosno inozemnog radništva i drugih domaćih društvenih slojeva.

Osijek u postnagodbenom razdoblju (1868. – 1880.)

Sa 17 000 stanovnika Osijek je krajem 1860-ih predstavljao administrativno i ekonomsko središte te jedno od ključnih središta posredničkog poslovanja zahvaljujući svom položaju uz rijeku Dravu. Osijek je bio i središte trgovine žitom, mlinske i drvne industrije, Virovitičke županije, Trgovačko-obrtničke komore, a razvijao je prometne

20 Altick, *The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public 1800-1900*, 1957.

21 Webb, *The British Working Class Reader*, 1955.

22 Rose, *The Intellectual Life of the British Working Classes*, 2001.

23 Lyons, *The New Readers of Nineteenth-Century France*, 2001; Lyons, „New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, Workers“, 313-344.

24 Schenda, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910*, 1970.

25 Langewiesche, Schönhoven, „Arbeiterbibliotheken und Arbeiterlektüre im Wilhelminischen Deutschland“, 135-204.

26 Riječ je o sljedećim autorima i naslovima: Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 1-39; Kovačević, „Suradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869-1878)“, 1-11; Oštrić, „Prilozi pitanjima radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890)“, 45-85; Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*; Rajković, *Sivenje bludnih ideja u Slavoniji. Pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije*; Držaić, „Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897. godine“; Držaić, „Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju“; Kezić, „Uloga tiska u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije: primjer Radničkoga prijatelja (1874.-1875.)“.

27 Malbaša, „Knjižnica Radničkog obrazovnog društva u Osijeku“, 112.

i druge veze sa susjednom Ugarskom, Srbijom i Bosnom.²⁸ Kao multifunkcionalno središte bio je privlačan poljodjelicima i obrtnicima s juga Njemačke i Austrije, Židovima iz Ugarske i Slovačke, Mađarima zbog mogućnosti kupovine jeftine zemlje, a u grad su pristizali i radnici socijalističkih uvjerenja različitih narodnosti bježeći pred progonima vlasti.²⁹ Vizualni izgled Osijeka tog vremena možda najbolje predstavlja likovni prikaz građanske svakodnevice na osječkom Trgu u Gornjem gradu (danas Trg Ante Starčevića) češkog slikara Antona Erbena. Na središtu Trga bila je smještena improvizirana tržnica na kojoj su mlade prodavačice kupcima nudile različite vrste povrća. Bilo je tu i životinja, poput krave, psa i svinje koji su u jednom trenutku krenuli prema jednom prolazniku. U daljini su prolazile kočije prevozeći građane prema željenim lokacijama. Trgom su šetala gospoda u frakovima, majke s malom djecom, graničari, seljaci i poneki franjevac. Ispred sitničarske radnje majstor je pričao s kupcem.³⁰ Prema fotografiji Županijske palače, koju je 1877. godine snimio fotograf Julius Exner, možemo vidjeti kako se situacija nije previše promijenila. Prostor Gornjeg grada i dalje je predstavljao središte trgovine, obrta i prometa za brojne stanovnike tadašnjeg Osijeka.³¹

Osnivanjem osječke Trgovačko-obrtničke komore početkom 1850-ih započeo je poticaj otvaranju novih industrijskih pogona i izgradnji željeznica, cesta i plovnih putova. Između ostalog, tada su otvorene moderna pivovara (1854.), tvornica žigica (1856.), tvornica za preradu drva (1865.) i dr.³² Početkom 1860-ih započela je plovidba brodova Dunavskog parobrodskog društva, osniva se i Prva osječka dionička štedionica, a krajem istog desetljeća utemeljena je i Slavenska komercijalna i eskomptna banka.³³ Prema dostupnim statističkim podacima, najveći postotak zanimanja 1869. godine u Osijeku bio je u uslužnoj (sluge, stražari i dr.) i obrtnoj djelatnosti.³⁴ Potonja se morala suočiti s novim tržišnim okolnostima nakon Nagodbe, posebice s konkurencijom jeftine robe uvezene iz industrijski razvijenih zemalja Monarhije te rastom poreza i cijena namirnica. Kao i u drugim središtima Banske Hrvatske, ni osječki mali obrtnici nisu se mogli prilagoditi tim okolnostima budući da je tada i dalje prevladavala ručna proizvodnja malog kapitala koji je bio ograničen na lokalno tržište.³⁵ Promjenu stanja nagovijestio je 1872. godine *Obrtni zakon za Hrvatsku i Slavoniju* kojim su ukinuti cehovi, a utvrđena

28 Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, 64; Obad, *Njemačko novinstvo Osijeka u promicanju građanske kulture*, 12.

29 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)“, 39; Obad, *Njemačko novinstvo Osijeka u promicanju građanske kulture*, 12.

30 MSO-154179, Erben, *Trg u Gornjem gradu* (1868).

31 Exner, *Županija*, Osijek, 1877., Zbirka fotografija Muzeja Slavonije, MSO-175223, MSO-167539. Prema Grguru Marku Ivankoviću, kustosu Povijesnog odjela Muzeja Slavonije, ova fotografija, kao i ostale fotografije istog fotografa, bile su često datirane okvirno, oko 1880. godine, no novim analizama izvora ustanovljeno je kako je ipak riječ o 1877. godini. Ivanković, *Osijek u godini osnutka Muzeja – 1877. na fotografijama osječkog fotografa Juliusa Exnera*, 9.

32 Sršan, *Povijest Osijeka*, 73, 81.

33 *Isto*, 73.

34 Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 70-71.

35 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)“, 44.

je sloboda obrta za svaku punoljetnu osobu bez obzira na spol, godine, vjeru, odgoj i zavičaj.³⁶ S obzirom da je zakon utjecao na pojavu velikog broja obrtnih poduzeća, a time i veću konkurenciju, to je za većinu obrtnika značilo borbu za puko preživljavanje. Iako je izgledalo kako će nova sloboda obrta utjecati na dobrobit svih slojeva pučanstva, ona nije garantirala socijalnu sigurnost. Nerijetko su obrti brzo propadali, a obrtnici su prelazili ili u neke druge djelatnosti ili su se proletarizirali.³⁷

Situaciju je dodatno pogoršala ekonomska kriza koja je uslijedila nakon pada bečke burze u rujnu 1873. godine. Tome svjedoči podatak o likvidaciji preko 20 industrijskih poduzeća s područja osječke Trgovačko-obrtničke komore, do koje je došlo jer im Zemaljska vlada u Zagrebu nije mogla pružiti odgovarajuću financijsku pomoć. Istovremeno, između 1873. i 1895., s pojavom velikih količina jeftinoga ruskog i američkog žita na europskom tržištu, uslijedila je i agrarna kriza koja se naročito odrazila na prostor Banske Hrvatske, čiji je najveći dio pučanstva bio vezan uz agrarnu ekonomiku. Agrarna kriza uzrokovala je i povećan broj nadničara-bezemljaša i služinčadi zbog nemogućnosti podmirenja različitih novčanih obveza.³⁸ Osim navedenog, ekonomska kriza početkom 1870-ih usporila je i inicijative koje su se odnosile na razvoj željezničke mreže, što je utjecalo na prometnu izolaciju Osijeka koja je potrajala gotovo do početka 20. stoljeća.³⁹

Počeci radničkog pokreta i osnivanje radničkih društava u Osijeku (1867. – 1880.)

Pojavom industrijskih pogona u urbanim je središtima uz već postojeće obrtničke pomoćnike i naučnike (kalfé) postupno dolazilo do stvaranja industrijskog radništva. Podaci o radništvu u poduzećima i radionicama za razdoblje kraja 1860-ih i razdoblje 1870-ih godina uglavnom su fragmentarni i ne može se sa sigurnošću odrediti njihov točan broj. Veći dio radništva Banske Hrvatske bio je zaposlen u radionicama s manje od pet pomoćnih radnika, gdje se uslijed nazadovanja te kategorije broj radnika neprestano mijenjao, a velik broj radnika u poduzećima, primjerice, drvne industrije nije bio iskazan jer su se oni pribrajali poljoprivrednim radnicima.⁴⁰ Kada je u pitanju Osijek, ne postoje precizni podaci o toj problematici za promatrano razdoblje, stoga se može pretpostaviti da je, kao i u slučaju Zagreba, uglavnom prevladavalo zanatlijsko radništvo različitog nacionalnog sastava.⁴¹ Radno je vrijeme radništva početkom 1870-ih trajalo između 13 i 14 sati. Radilo se uglavnom od 6-7 ujutro do 20-21 uvečer, a mnogi

36 Živaković Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve*, 45.

37 *Isto*, 45, 46.

38 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)“, 33.

39 *Isto*, 44-45.

40 Gross, Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 17.

41 Oštrić, „Složni-bití ćemo množni!“, 6.

su radnici radili i nedjeljom do podneva. Od početka 1870-ih jedino su tipografi, zahvaljujući pokretu iz 1869. godine, uspjeli izboriti smanjenje radnog vremena na 10 sati.⁴² Većina radnika imala je male nadnice, prosječna je iznosila između 60 novčića do 1,50 forinte dnevno, a samo kvalificirani radnici imali su veću dnevnicu. Radnicima koji su dobivali 60 novčića ostajalo je jedva 30 do 35 novčića za dnevnu ishranu, a uz druge mjesečne izdatke, poput sapuna ili odjeće, taj je iznos bio potrošen i radnikova je obitelj ostajala gladna.⁴³ Zapošljavanje žena i djece u tvornicama u pojedinim je slučajevima značilo smanjivanje nadnice muškim radnicima te narušavanje materijalne baze muške dominacije u obitelji, naročito ako su zarade supruga i djece premašile zaradu muža i oca.⁴⁴ Industrije, poput duhanske i tekstilne, zapošljavale su većinom žensku radnu snagu, što je uzrokovalo nezadovoljstvo među muškim radnicima, a u konačnici i zahtijevanje ukidanja ženskoga rada.⁴⁵ Dodamo li navedenom ranije spomenutu materijalnu nesigurnost uzrokovanu „novim“ tržišnim okolnostima te ekonomskom i agrarnom krizom, može se zaključiti kako su navedeni čimbenici posljedično utjecali na rast radničkog nezadovoljstva, zahtijevanje većih nadnica, smanjenje radnog vremena, zahtijevanje prava na sindikalno organiziranje, reguliranja socijalnog i radničkog zakonodavstva te nešto kasnije zahtijevanje mogućnosti obilježavanja 1. svibnja.⁴⁶

Prvi korak prema potrebnim promjenama koje bi poboljšale materijalni, odnosno socijalni položaj radništva bilo je osnivanje radničkih društava.⁴⁷ Prvo takvo društvo na području hrvatskih zemalja osnovano je upravo u Osijeku 1867. godine pod nazivom Osječko radničko-obrazovno društvo (Esseker Arbeiter Bildungs-Verein).⁴⁸ Prema zapisniku osnivačke skupštine iz listopada 1867. godine, odbor za predlaganje pravila Društva činili su Gustav Wagner, vlasnik ljevaonice i tvornice strojeva, suosnivač

42 Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, 81.

43 Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880*, 35.

44 Radnice su u prosjeku dobivale oko polovice nadnice radnika, a za različite pomoćne radnje i znatno manje. Tako je primjerice u zagrebačkoj tvornici duhana s pretežno ženskom radnom snagom nadnica iznosila 0,68 forinti. O konkretnom udjelu radnica u radionicama i poduzećima u tom razdoblju nema preciznih podataka jer statistički podaci nisu naglašavali razliku između muških i ženskih radnika. No pretpostavlja se da je udio žena u radnoj snazi poduzeća s više od pet radnika iznosio oko 20 %, a djece oko 2 %. Gross, Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 333.

45 Kezić, „Uloga tiska u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije: primjer Radničkoga prijatelja“ (1874.-1875.), 73-79.

46 Prva prvosvibanjska proslava na području Hrvatske održana je u Zagrebu 1890., a tri godine kasnije i u Osijeku. Plečaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, 10-23.

47 Ona su tijekom 1860-ih osnivana i u ostatku Monarhije. Utjecajni liberali nastojali su pružiti potporu organizacijama za samopomoć i obrazovanje, no kada su one prerasle predviđene političke granice koje su za njih osmislili njihovi dobrotvori, liberalni pokrovitelji su počeli povlačiti svoju podršku, a radnici su bili izloženi agresivnom policijskom nadzoru, zabranama udruživanja te raspuštanju radničkih društava, vidi: Judson, *Povijest Habsburškog Carstva*, 325.

48 Društvo se, prema Karlu Držaiću, može smatrati društvom za radnike, a ne radničkim društvom, jer nije bilo klasno određeno niti je zastupalo specifično političke interese radništva, no vjerojatno je poticajno djelovalo na formiranje radničkog pokreta u širem smislu. Vidjeti: Držaić, „Socijalizam u počecima radničkoga pokreta Hrvatske i Slavonije: između Marxa i Lassallea“, 312.

i glavni urednik osječkog unionističkog lista *Die Drau*, dr. Josef Posner, tajnik Trgovačko-obrtničke komore, Matija Gršković, gimnazijski profesor, J. Otto, financijski inspektor, Koloman Maas(z), kipar, Hugo Conrad von Hötzendorf, voditelj Gradske risarske škole, i Emanuel Selig(ch), knjigoveža.⁴⁹ Promotrimo li socijalnu strukturu predlagača pravila društva, možemo vidjeti kako je većinom riječ o građanskoj inteligenciji, privrednicima, činovništvu, a nešto manje o radnicima. Struktura se nije puno promijenila ni prilikom izbora upravnog odbora društva u studenom 1867. godine.⁵⁰

Svrha je društva, prema njegovim pravilima, bilo unapređenje duhovne i tjelesne dobrobiti radnika koje bi se ostvarilo omogućavanjem „svih mogućih sredstava“ za stvaranje kojima bi radnici u svojoj djelatnosti mogli obrazovati „svoj duh“ te unaprijediti svoje znanje u struci. Društvo je težilo širenju obrazovanja među radništvom, a od svojih je članova očekivalo „iskren i čestit način života“ te ponašanje primjereno „učenom čovjeku“. Za postizanje toga cilja koristio bi se „društven i uljudan razgovor“, a „ugodne“ bi večeri trebale zamijeniti pijančevanja koja „uništavaju duh i tijelo“. Nadalje, Društvo bi se pobrinulo da se potakne znanstveno obrazovane muškarce, posebice učitelje javnih gradskih ustanova, da u „prikladno vrijeme“ radnicima održavaju predavanja o korisnim temama. Posebna pozornost pridavala bi se nastavi pisanja te izlaganju spisa kojima bi se pobrinuli za priznanje truda i sposobnosti radnika. Poučavanje radnika odvijalo bi se u prvom dijelu društvene skupštine u kojem bi radnici slušali poučna znanstvena predavanja „učenjaka“, ali bi i sami trebali održavati predavanja i govore te čitati izvještaje iz zanatskih i tehničkih novina. U drugom dijelu društvene skupštine Društvo bi trebalo svoje goste zabavljati predstavama, pjevanjem i vicevima.⁵¹ S obzirom na to da je u drugoj polovici 19. stoljeća bilo preko 95 % nepismenog stanovništva, a prema statističkim podacima iz 1869. godine 84 % nepismenog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije, Vojne granice i Rijeke, onda se ovakva nastojanja čine indikativnima u procesu povećanja pismenosti.⁵² No kako statistički podaci ne razlikuju pismenost prema kategorijama društvenih slojeva i društvenih skupina, ne može se sa sigurnošću reći jesu li ovakve inicijative izravno utjecale na samo povećanje pismenosti radništva. Konkretno promjene u povećanju pismenosti zasigurno su donijele modernizacijske reforme bana Ivana Mažuranića sredinom 1870-ih, posebice reforma obrazovnog sustava kojom su stvoreni temelji općeg i obaveznog školskog sustava (obavezno besplatno četverogodišnje obrazovanje) te uvjeti za širenje srednjeg i visokog obrazovanja.⁵³

U obrazovanju radnika veliku je važnost imala knjižnica čiji je fond financiran članarinama radnika i mjesečnim prihodima. Potvrde za izdavanje knjiga izdavao je

49 Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, 11-12.

50 *Isto*, 20.

51 *Isto*, 12-20.

52 Župan, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u ‘dugom’ 19. stoljeću“, 273; Šidak et al., *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, 75.

53 Držaić, „Moderna biblioteka za krunu – početak moderne čitalačke publike i fenomen modernizacije“, 298-300.

blagajnik, a za sam fond (novine, letke, knjige), vođenje spisa te održavanje knjižnice bilo je odgovorno dvoje knjižničara. Knjige i obrazovna sredstva za knjižnicu nabavljalo se donacijama od „cijenjenih prijatelja“ ili ih je nabavljalo društvo. U pravilima Društva navedena su i pravila za knjižnicu. Članovi bez potvrde knjižničara nisu mogli predmete u vlasništvu Društva nositi kući, a knjige i novine nisu mogle biti kod članova duže od mjesec dana. U slučaju nepoštivanja tih pravila član je morao platiti kaznu. U slučaju raspuštanja Društva, knjige i obrazovna sredstva mogli su se predati učilištima ili su mogli ponovno doći u vlasništvo novog društva ako bi došlo do ponovnog osnivanja na temelju postojećih pravila. Obveza je Društva bila i da se brine o bolesnim članovima i da ih u slučaju smrti dostojno sahrani. Pravo na njegu u slučaju bolesti imali su redovni članovi koji su uplaćivali novac u bolesničku blagajnu, a bolesničku su pomoć mogli primati dva mjeseca.⁵⁴

U skladu s predloženim pravilima društvo se sastojalo od osnivača i počasnih članova, a poštteni članovi mogli su biti samo radnici. Postojala je i hijerarhijska struktura, pa su tako vodstvo Društva činili predsjednik, potpredsjednik, knjigovođa, glavni blagajnik i trojica zamjenika blagajnika, dvoje knjižničara i šestero odbornika. Minimalno šestero poštenih članova (radnika) moralo je biti odabrano u vodstvo, a svih 15 službenika biralo se glasanjem na godinu dana.⁵⁵ Nakon slanja doradenih pravila koje je zahtijevalo Namjesničko vijeće u Zagrebu, Društvo je, uz ranije organiziranje kulturno-zabavnih priredbi, započelo s radom. Međutim, sama inicijativa o uspostavi takvog društva imala je već od početka i prve kritike. Tadašnji urednik lista *Esseker Lokalblatt und Landbote* Geza Berger optužio je naime tadašnje „osnivače“ za promicanje ideje samopomoći njemačkog političara i ekonomista Franza Hermanna Schulze-Delitzscha u društvu. Prema njemu, takvo rješenje poboljšanja radničkog položaja zbog svoje neprikladnosti nije moglo pružiti „čvrst oslonac“, a „istinsko spasenje“ i „pravo utočište radnika“ vidio je u ideji državne pomoći njemačkog publicista i političara Ferdinanda Lassallea.⁵⁶ Nedugo nakon toga uslijedio je i odgovor Gustava Wagnera, predsjednika Društva, u kojem on napominje kako Društvo ne prihvaća ni Schulze-Delitzscheve ni Lassalleove ideje te da mu je jedini cilj pružiti priliku radnicima za učenje korisnih stvari, umjesto da svoje slobodno vrijeme „ubijaju po krčmama“. Da je tome uistinu bilo tako, Wagner je preporučio Bergeru i ostalima da posjete prostorije Društva u vremenu kada su se ondje održavala večernja predavanja o prirodoslovnim i ostalim znanostima te lekcije iz crtanja i računanja.⁵⁷ Iako je Wagner tvrdio kako se u samom Društvu o radničkom pitanju nikad nije raspravljalo, on je osobno u replici Bergeru iskazao afirmativan stav prema Schulze-Delitzschevoj ideji samopomoći.⁵⁸

54 Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, 12-20.

55 *Isto*, 14-15.

56 *Isto*, 28-29.

57 *Isto*, 31.

58 *Isto*, 32-33.

Društva u kojima se htio izazvati osjećaj zajedništva s građanstvom i u kojima se obrazovanjem htjela spriječiti politizacija radništva (pristajanje uz socijalističke ideje) postojala su i u ostatku Austro-Ugarske Monarhije. Kao i u Osijeku, inicijatori društava dolazili su iz redova građanske inteligencije, poduzetnika, gradskih i državnih činovnika, a radnicima su željeli posredovati građanske norme, motivaciju za sistemski rad i racionalni način života. U takvim su se udruženjima radnici obrazovali, bavili sportom, pjevali i sudjelovali u dobrotvornim akcijama. Članovi društava uglavnom su bili majstori, kalfe i mali trgovci.⁵⁹ No suradnja između radnika i građanstva nije mogla potrajati dugo s obzirom da radnici nakon višesatnog vremena nisu htjeli doći u društvo i primiti nepolitičke pouke, a među njima je i sve više jačala želja da se informiraju o drugim mogućnostima poboljšanja radničkog položaja.⁶⁰ Konkretni primjeri toga udaljavanja mogu se uočiti već 1869. kada pojedini užarijski, pa potom i krojački pomoćnici u Osijeku stupaju u štrajk.⁶¹ U to vrijeme i zagrebačko radništvo priprema dvije akcije za osnivanje općega radničkoga društva i društva tipografa.⁶² Time je kraj tog razdoblja predstavljao svojevrstan uvod u nadolazeći radnički aktivizam. Gledajući europski kontekst, početak 1870-ih obilježen je štrajkom radnika tvornice za preradu pamuka u Petrogradu, nakon čega su se štrajkovi proširili Njemačkom, Francuskom, Belgijom, Austro-Ugarskom, Italijom, Španjolskom i Velikom Britanijom.⁶³ Val štrajkova nije zaobišao ni Bansku Hrvatsku, pa su u to vrijeme štrajkove organizirali i stolarski radnici u Zagrebu i Osijeku. Iduću, 1871. godinu obilježila je Pariška komuna, ali i tipografski pokret u Monarhiji i Njemačkoj. Ovi događaji bili su posebno važni za razvoj radničkog pokreta u Banskoj Hrvatskoj i, prema riječima Mirjane Gross, upozorili su građanstvo da „radničko pitanje nije budućnost, nego da je već pred vratima i u Hrvatskoj“.⁶⁴

Utjecaj navedenih događaja imao je odjeka i u životu lokalnog radničkog društva u Osijeku. Nakon odlaska Gustava Wagnera 1870. iz Osijeka i dolaska novih članova poput Antona Prpića, koji su vjerojatno bili upoznati sa socijalističkim idejama, pojavila se u listopadu 1872. godine inicijativa privremenog odbora za predlaganje novih pravila društva.⁶⁵ Prema privremenom odboru cilj je bio uspostaviti Opće radničko društvo i u njemu okupiti radnike iz čitave Slavonije, dijela Vojne krajine te područja koje

59 Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 338.

60 *Isto*, 339.

61 Užarijski pomoćnici N. Schwarz, N. Vesely, N. Dibuš i N. Veirich tražili su povećanje plaće od svog poslodavca Dragutina Mergenthalera, no kako ga nisu uspjeli dobiti, otkazali su službu i otišli u okolno selo, zbog čega je Mergenthaler tražio njihovo privođenje od lokalnog poglavarstva. Nije poznato jesu li spomenuti uhvaćeni i jesu li se vratili istom poslodavcu. Godinu dana kasnije i krojački su pomoćnici tražili povećanje plaće, ali i skraćivanje radnog vremena na 10 sati, no štrajk je prekinut prijetnjama izgonom iz mjesta boravka i obećanjem poboljšanja plaće o čemu nisu sačuvani podaci. Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1914*, 37, 49.

62 *Isto*.

63 Hobsbawm, *Doba kapitala (1848.-1875.)*, 93.

64 Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 342.

65 Mažuran, „Prvo radničko društvo u Osijeku“, 63, 65-66.

pripada mađarskom dijelu Monarhije osnivanjem podružnica u kojima bi se obrazovanje radništva podiglo na viši stupanj. Osim toga, odbor je htio osnovati i invalidsku i bolesničku blagajnu.⁶⁶ Zemaljska vlada u Zagrebu nije odobrila pravila, a lokalnom poglavarstvu preporučila je da „pozornim okom“ prati težnje i djelovanje radnika i radničkih društava jer stvarni motiv za uspostavu novog društva nije bilo obrazovanje, već „razširenje postojećih izvan zemlje radničkih saveza i za unapređenjem njihove postojećim političkim i socijalnim odnošajem opasne svrhe“.⁶⁷ Imajući u vidu tada recen-tno iskustvo Pariške komune i direktno povezivanje radničkog aktivizma s njezinim idejama, ovakva odluka nimalo ne čudi.⁶⁸ No lokalni radnički aktivisti nisu odustali od osnivanja novoga društva jer su i 1873. i 1874. godine predložili nova pravila. Po uzoru na Zagrebačko obrtničko-radničko društvo, koje je osnovano 1873. godine, nastala su pravila iz 1874., koja su u konačnici i prihvaćena 1875. godine. Svrha tog novog Obrtničko-radničkog društva bilo je obrazovanje članova u obrtu i znanosti. Ono bi se postiglo pribavljanjem popularnih znanstveno-obrtnih knjiga i časopisa, popularnim i znanstvenim predavanjima s isključenjem vjerskih, političkih i socijalno-političkih pitanja, utemeljenjem strukovne i znanstvene knjižnice, društvenim sastancima, pjevanjem, tjelovježbom te onim „moralno“ poticajnim sredstvima koja su potrebna za nužno strukovno obrazovanje i uredan život.⁶⁹ Kada je riječ o vodstvu društva, pravila Obrtničko-radničkog društva istaknula su isti broj službenika (15) s istim funkcijama kao što je 1867. istaknulo Osječko radničko-obrazovno društvo. Pravila ne spominju poseban dio o knjižnici Društva, stoga se može pretpostaviti kako su se članovi novoga društva držali istih pravila iz 1867. godine. U slučaju raspuštanja društva, društvo je imalo pravo raspolaganja knjižnicom i stvarima koje su se nalazile u njegovu posjedu.⁷⁰ Na prvoj mjesečnoj skupštini 1875. godine Društvo je proglasilo zagrebačkoga *Radničkoga prijatelja* (*Der Arbeiterfreund*) i budimpeštansku *Radničku tjednu kroniku* (*Arbeiter Wochen Chronik*) za glasila osječkih radnika.⁷¹ Isto je društvo 1879. godine odlučilo izmijeniti pravila i osnovati „blagajnu za bolesnike i invalide“, no pravila nisu bila odobrena, a društvo je raspušteno u spomenutim okolnostima internacionalnog progona socijalista nakon dva pokušaja atentata na njemačkog cara Wilhelma I. Osim navedenih društava, u Osijeku su od kraja 1860-ih osnovana i bolesničko-potporna društva, poput Osječčkog konobarskog društva (1874.), Osječčkog trgovačko-bolesničkog društva (1871.), Društva za bolesne krojačke pomoćnike (1871.), potom osječke podružnice budimpeštanske Opće radničko-bolesničke i invalidske blagajne (1876.) te Općeg slavonskog bolesničko-potpornog društva (1877.).⁷²

66 Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, 74.

67 *Isto*, 76.

68 Ugarsko ministarstvo unutarnjih poslova početkom 1870-ih u jednom je dopisu spomenulo i povezanost osječkih radnika s Prvom internacionalom. Plečaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, 8-9.

69 Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, 90-91.

70 *Isto*, 91, 93.

71 Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*, 292.

72 Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, 49-50, 60, 99, 116, 150.

Članovi su u slučaju Osječkog radničko-obrazovnog društva mogli posjećivati prostorije društva u Šeperovoj pivovari radnim danom i subotom od 19:30 do 21:30 sati, a nedjeljom i praznikom od 10 do 12 sati ili od 14 do 16 sati.⁷³ Prostor čitaonice bio je otvoren svakim danom od 19:30 do 20:00 sati.⁷⁴ S obzirom da su neki članovi Osječkog radničko-obrazovnog društva poput Antona Prpića bili dio osnivačkog odbora Obrtničko-radničkog društva, neko su vrijeme i oni koristili prostorije Šeperove pivovare za formalne i kulturno-prosvjetne aktivnosti. To je društvo imalo prostorije i čitaonicu i u Donjem gradu, no zbog nedostatka informacija ne može se utvrditi točna lokacija. Društvo je 1878. godine preselilo svoje prostorije na prvi kat hotela „Europa“, a aktivnosti su se odvijale u slično vrijeme kao i one Osječkog radničko-obrazovnog društva.⁷⁵ Iz priloženog se može primijetiti kako je vrijeme sastajanja bilo najčešće poslije radnog vremena i slobodnim danima, odnosno vjerojatno onda kada je to odgovaralo većini članova. Dužina radnog vremena i intenzitet rada određivali su čitateljske prakse radništva, ali i posudbe knjiga u knjižnicama.

Zahvaljujući rijetkim službenim dopisima upućenima Gradskom poglavarstvu i Zemaljskoj vladi u Zagrebu te obavijestima u lokalnim i stranim novinama može se rekonstruirati socijalna struktura članova društava. No ti nam izvori pružaju samo djelomičnu sliku s obzirom da zapisnici članova nisu sačuvani. Uvidom u dostupne izvore koje je priredio i objavio Ive Mažuran saznajemo da su u odboru Općeg radničkog društva („Obćeg posleničkog društva“) za predlaganje novih pravila u listopadu 1872. godine bili krojač Anton Prpić (predsjednik), brijač Andrija Kovačić (potpredsjednik), papirničar Jean Goldschmid (potpredsjednik), krojač Wilhelm Englich (blagajnik), krojač Franz Klug (blagajnik), rukavičar Georg (Đuro) Fröhlich (zapisničar), odbornici su bili učitelj pjevanja Lorenz Schmidt, stolar Mraz Gyula, bravar Karol Szlovenszky, krojač Wenzel Tuma, krojač Sava Topalović, a knjigoveža G. Heinrich Mlinarich kao knjižničar, građevinski crtač Peter Knopp kao prvi zapisničar i krojač Ambrus Szalay kao drugi zapisničar.⁷⁶ Nekoliko mjeseci kasnije, u ožujku 1873., privremeni odbor Općeg obrtničko-radničkog društva činili su krojač Anton Prpić, rukavičar Georg (Đuro) Fröhlich, brijač Andrija Kovačić, krojač Franz Klug, krojač Alexander (Sandor) Jussinger, stolar Karl Fristić i krojač Lorentz Gauss.⁷⁷ Neke osobe bile su dio i kasnijih odbora, a bilo je i novih lica.⁷⁸ Osnivanjem Obrtničko-radničkog društva 1874. godine nastaju dva odbora: jedan za Gornji grad, a drugi za Donji grad. Za oba je dijela grada funkciju knjižničara obavljala samo jedna osoba, cipelar Pavao Kracker.⁷⁹ Evidentno je

73 Pivovare i krčme i kasnije su bile važna okupljališta radništva. Ondje su organizirani radnički sastanci, zabave, slavlja Praznika rada, a neke su krčme bile i sjedišta radnika u štrajku. Vidjeti: Kezić, „Kulturne aktivnosti osječkog radništva krajem 19. i početkom 20. stoljeća“, 103-109.

74 „Vom Arbeiter-Bildungsverein“, *Die Drau*, 14. 3. 1872, 3.

75 Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, 112.

76 *Isto*, 74.

77 *Isto*, 77.

78 *Isto*, 90, 104, 111.

79 *Isto*, 159, 173.

da su članovi društava uglavnom bili zanatlije, i to stranoga podrijetla. Neki od njih bili su pod policijskim nadzorom, optuženi kao vođe socijaldemokratskog pokreta 1880. godine. Prema sačuvanim podacima to su krojač Alexander (Sandor) Jussinger iz Bácsalmása u Mađarskoj, koji je prognan iz Hrvatske i Slavonije jer je bio „pristaša socijaldemokratske stranke“, rukavičar Georg (Đuro) Fröhlich iz Beča, koji je zbog „razpačavanja socialdemokratskog lista *Arbeiter-Wochen-Chronik*“, članstva u ogranku socijaldemokratske stranke i širenja po „državi i državnom redu“ pogibeljnih nazora također prognan iz Hrvatske i Slavonije, krojač Wenzel Tuma iz Lippstadta, također prognan iz Hrvatske i Slavonije zbog držanja govora socijaldemokratskog sadržaja, kožar Josip Wohlfarth iz Osijeka, koji je kao pristaša socijaldemokratske stranke i dopisnik socijaldemokratskog lista *Arbeiter Wochen Chronik* osuđen na 14 dana zatvora, te krojač Franjo Fanta iz Novog Jošava koji je osuđen na 14 dana zatvora i progon iz Osijeka kao „jedan od najpogibeljnijih vođa“ socijaldemokratske stranke.⁸⁰ Kao što se može primijetiti, većina njih nisu bili zavičajnici Osijeka, što je uz optužbu za članstvo u socijaldemokratskoj stranci i širenje socijaldemokratskih listova značilo i izravan te bezuvjetan progon s područja Hrvatske i Slavonije prema tadašnjim uputama bana Ladislava Pejačevića.⁸¹ Vlasti su pomno pratile daljnje aktivnosti radništva, a posebno distribuiranje socijalističkih i anarhističkih listova poput *Freiheit*, *Socialista*, *Radikala* i *Népkarata*.⁸² U tom pogledu zanimljiv je slučaj bravara Ignjata Graffa, u čijem je posjedu 1884. pronađeno više primjeraka lista *Freiheit*, zbog čega je prognan iz Szegedina u Osijek, a godinu dana kasnije iz Osijeka u Novu Gradišku zbog povezanosti s pošiljkom anarhističkih materijala.⁸³

Analiza Izkaza onih u knjižnici obstojećeg radničkog obrtničkog društva u Osieku pronadjenih knjigah (1880.)

Kao što je već napomenuto u uvodnom poglavlju, *Izkaz onih u knjižnici obstojećeg radničkog obrtničkog društva u Osieku knjigah* nastao je 1880. godine nakon ukidanja Obrtničko-radničkog društva. Zatečene knjige u prostorijama društva popisao je vjerojatno zapisničar F. Steiner u prisutnosti gradskog satnika Petra Modestija, a popis je bio priložen uz izvještaj pod brojem 14251. Sam popis knjiga broji osam stranica, a one su razvrstane u četiri rubrike prema sljedećim nazivima: *broj knjige*, *naslov knjige*, *ime spisatelja* i *opazka*. Analizirajući rubriku *broj knjige* može se uvidjeti kako je u samoj knjižnici bilo više knjiga nego što ih je popisano u tom trenutku, a brojevi svezaka i dijelova pojedinih djela koji su navedeni u rubrici *opazka* nisu ubrojani u sveukupan

80 *Isto*, 189, 191, 205, 207, 209.

81 *Isto*, 186-187.

82 *Isto*, 232, 237, 240, 245, 263, 268.

83 Rajković, „Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta (1881.-1914.)“, 80-81.

broj knjiga. Popisane su i „knjige bez numeratie“, odnosno bez broja, od kojih su također neke imale više svezaka i dijelova, a ni oni nisu ubrojani u cjelokupan broj knjiga. Dakle, popisivači su prema svemu sudeći brojali samo naslove knjiga. Nadalje, naslovi knjiga su uglavnom skraćeni, što je u ponekim slučajevima, kao i kod imena autora, otežavalo detekciju punog naziva. Kod navođenja autora pisalo se ponegdje samo ime i prezime, samo prezime, slovo prvog imena pa prezime ili titula i prezime, a postojala su i djela bez navođenja autora. U posljednjoj rubrici, opaski, uz broj svezaka i dijelova određenog djela, može se naći i napomena o jeziku na kojem je djelo napisano ili napomena o očuvanosti djela.⁸⁴

Gradski satnik Modesti u izvješću je naveo kako su popisane 152 knjige beletrističkog i znanstvenog sadržaja. Pomnijim uvidom u popis može se zaključiti da je takva klasifikacija simplificirana, stoga ova analiza nastoji ponuditi nešto konkretniju i precizniju klasifikaciju djela prema disciplinarnim područjima, jezicima na kojima su tiskana, a autore nastoji razvrstati prema spolu i državama u kojima su živjeli. U analizi će biti navedene i godine pojedinih izdanja, s obzirom da je većina knjiga sačuvana i da se nalazi u Knjižnici Muzeja Slavonije. Tako je utvrđeno da je na popisu najviše bilo književnih djela (106), odnosno 69,7 % od ukupnog broja (152) popisanih knjiga, bez ubrajanja svezaka i dijelova pojedinih djela (*Tablica 1.*).

Književnost (romani, pjesme, drame)	Filozofija i pravo	Politika i ekonomija	Povijest	Prirodne znanosti	Ostala područja
106	5	17	3	3	18

Tablica 1. Brojčani prikaz djela prema disciplinarnim područjima

Najzastupljeniji su romani američkog književnika Jamesa Fenimora Coopera te škotskog književnika Waltera Scotta povijesno-ljubavne i pustolovne tematike tiskani na njemačkom jeziku u nakladi Carla Hoffmanna u Stuttgartu krajem 1850-ih i tijekom 1860-ih.⁸⁵ Potom slijedi sedam sabranih djela različitih svezaka socijalne i pustolovne tematike njemačkog autora Friedricha Wilhelma Hakländera u nakladi Adolpha Krabbea iz Stuttgarta, tiskanih sredinom 1850-ih, roman *Die Meer-Arbeiter (Radnici na moru)* (1866.) pomorsko-ljubavne tematike francuskog književnika Victora Hugoa

84 HR-DAOS-10, spis br. 14251/1880.

85 James Fenimore Cooper zastupljen je s 20 naslova, a između ostalih to su: *Der Irrwisch (Vodena vještica)* (1861.), *Donna Mercedes (Mercedes od Kastilje)* (1859.), *Eva Effingham (Dom kakav je pronaden)* (1866.), *Die Ansiedler (Pioniri)* (1859.), *Der Bravo (Bravo)* (1862.), *Viandotte (Wyandotté)* (1862.), *Ned Miers (Ned Myers)* (1862.), *Vallingsforts Abendtheuer (Na vodi i na obali)* (1862.), *Lincoln Lionell (Lionel Lincoln)* (1859.), *Der Wiltthäther (Lovac na jelene)* (1859.) i *Maks Riff (Krater)* (1867.). Walter Scott također je zastupljen s 20 naslova, a samo neki od njih su: *Graf Robert von Paris (Grof Robert od Pariza)* (1862.), *St. Ronans-Brunnen (Zdenac sv. Ronana)* (1865.), *Der Alterthümmler (Antikvarijat)* (1861.), *Gun Mannering (Guy Mannering)* (1861.), *Das Kloster (Samostan)* (1861.), *Das schöne Mädchen von Perth (Lijepa sluškinja iz Perth)* (1862.), vidi: HR-DAOS-10, spis br. 14251/1880.

u nakladi Adolfa Hartlebena (Budimpešta – Beč – Leipzig),⁸⁶ romani švedske spisateljice Emilie Flygare-Carlén o zapadnoj obali Švedske, građanskoj okolini i ženinoj ulozi u obitelji i društvu tiskani tijekom 1850-ih i 1860-ih u Stuttgartu u nakladi Johanna Friedricha Franckha,⁸⁷ romani pomorsko-pustolovne tematike britanskog časnika Kraljevske mornarice Fredericka Marryata u nakladi Carla Hoffmanna u Stuttgartu,⁸⁸ romani povijesno-ljubavne tematike britanskog političara Edwarda Bulwera-Lyttona u nakladi Carla Hoffmanna u Stuttgartu i Bernharda Tauschnitza u Leipzigu,⁸⁹ romani socijalno-kriminalističke tematike britanskog odvjetnika Samuela Varrena u nakladi Carla Hoffmanna u Stuttgartu,⁹⁰ socijalni roman *Marquise von Norville* (*Markiza od Norvilla*) (1856.) francuskog pisca Éliea Bertheta u nakladi Adolfa Hartlebena (Budimpešta – Beč – Leipzig), socijalni romani *Der Admiral Levacher* (*Admiral Levacher*) (1852.) u nakladi Adolfa Hartlebena (Budimpešta – Beč – Leipzig) i *Adela Verneul* francuskog pisca Eugèna Suea, roman fantastično-ljubavne tematike *Der Arzt in Java* (*Liječnik s Jave*) (1859.) francuskog književnika Alexandrea Dumasa starijeg u nakladi Adolfa Hartlebena (Budimpešta – Beč – Leipzig), socijalni roman *Die Ritter vom Geiste* (*Vitezovi duha*) (1865.) njemačkog autora Karla F. Gutzkowa u nakladi Friedricha Arnolda Brockhauusa u Leipzigu, povijesni roman *Die Geheimnisse von London* (*Londonski toranj*) (1844.) engleskog autora Williama Harrisona Ainswortha u nakladi Carla Bergera u Leipzigu, sabrana djela različite tematike njemačkog autora Mortiza Augusta Thümmela u nakladi Georga Joachima Göschena u Leipzigu, sabrana djela

86 U kratkoj posveti na njemačkom jeziku navedeno je kako knjigu Osječkom radničko-obrazovnom društvu 1872. godine daruje brijać i član društva Andrija Kovačić.

87 Autorica je na popisu zastupljena s osam romana tiskanih na njemačkom jeziku, a to su: *Das Handelhaus im Scheeren* (*Trgovačka kuća na otoku*), *Die Familie im Thale* (*Obitelj u dolini*), *Eine Nacht an Bularsee* (*Jedna noć na Bularskom jezeru*), *Ein Gerücht* (*Glasina*), *Der Professor* (*Profesor i njegovi štitičnici*), *Paul Verning* (*Paul Verning*), *Der Jungferthurm* (*Djevojačka kula*) te roman *Schattenspiel* (*Igra sjena*), vidi: HR-DAOS-10, spis br. 14251/1880. Moguće da je treći svezak *Der Jungferthurm* (*Djevojačka kula*), prema kratkom natpisu na prvoj stranici, pripadao Theresi Landsinger, kćerki osječkog židovskog trgovca Gustava Landsingera i sestri slikara Sigmunda Landsingera, a donacijom je vjerojatno završio u Osječkom radničko-obrazovnom društvu.

88 Autor je na popisu zastupljen s devet romana tiskanih na njemačkom jeziku koji na naslovnoj stranici imaju pečat Osječkog radničko-obrazovnog društva, a to su: *Peter Simpl* (*Petar Jednostavni*) (1860.), *Königs Eigen* (*Kraljevo*) (1861.), *Nefton Forster* (*Newton Forster*) (1857.), *Jakob Ehrlich* (*Jakob Vjerni*) (1860.), *Pecival Keene* (*Percival Keene*) (1860.), *Midshipman Easy* (*Veznjak Laki*) (1857.), *Der arme Jak* (*Jadni Jack*) (1857.), *Der alte Komodore* (*Stari komodor*) (1857.) i *Der Pirat* (*Gusar*) (1861.), vidi: HR-DAOS-10, spis br. 14251/1880.

89 Riječ je o devet romana tiskanih na njemačkom jeziku: *Letzen Tage von Pompeji* (*Posljednji dani Pompeja*) (1842.), *Rienzi* (1867.), *Deverent* (*Devereux*) (1866.), *Canoni* (*Zanoni*) (1867.), *Lukrecia* (1862.), *Der Verstossene* (*Odbačeni*) (1864.), *Die Cakstons* (*Caxtoni*) (1865.), *Was wird er damit machen?* (*Što će on učiniti s tim?*) (1867.), *Der letzte Barone* (*Posljednji od Barona*) (1867.) i šest romana tiskanih na engleskom jeziku: *Pelban* (1842.), *Eva* (1842.), *Godolfin* (1842.), *Alice* (1842.), *Rienci* (1842.) i *Zanoni* (1842.), vidi: HR-DAOS-10, spis br. 14251/1880.

90 Riječ je o trima romanima tiskanima na njemačkom jeziku: *Jetzt und Einst* (*Sada i tada*) (1862.), *Tagebuch eines Arztes* (*Odlomci iz dnevnika pokojnog liječnika*) (1859.) i *Zehntausend Pfund Renten* (*Deset tisuća godišnje*) (1859.), vidi: HR-DAOS-10, spis br. 14251/1880.

različite tematike njemačkog autora Friedricha Spielhagena u nakladi Otta Jankea u Berlinu (1867.), povijesna novela *Amalat beg* (1859.) ruskog pisca Alexandra Bestuzheva Marlinskog u nakladi Adolfa Hartlebena (Budimpešta – Beč – Leipzig), povijesno-socijalni roman *Reise Maximilian des I. (Putovanje Maksimilijana I.)* austrijskog autora Edmunda Mühlwassera, sabrana djela njemačkog književnika Johanna Wolfganga von Goethea tiskana u Beču i Stuttgartu (1816.), roman *Liebe und Rache (Ljubav i osveta)* (1867.)⁹¹ stanovitog Simona, tiskan u Beču u nakladi Ferdinanda Ullricha, te roman *Ilona* mađarske plemkinje Julije Apraxin Batthyányi (pseudonim Eiluj Nixarpa).

Kada je riječ o lirici, na popisu su zastupljena sljedeća djela: zbirka pjesama *Gedichte (Pjesme)* (1844.) njemačke književnice Anette von Droste-Hülshoff tiskana u Stuttgartu i Tübingenu u nakladi Johanna Georga Cotte,⁹² zbirka *Lira* (1870.) Velimira Gaja tiskana u Zagrebu u nakladi Narodne tiskarnice, zbirka *Gedichte (Pjesme)* (1809.) austrijskog pjesnika Aloisa Blumauera, tiskana u nakladi Antona Pichlera u Beču, te *Ode* rimskog pjesnika Horacija Kvinta Flaka. Od dramskih djela na popisu je prisutna Goetheova tragedija *Faust*, povijesna drama *Maria Stuart* Friedricha Schillera te komedija *Das Intermezzo (Intermezzo)* (1810.) Augusta von Kotzebua, tiskana u Leipzigu u nakladi Paula Gotthelfa Kummera.

Većina naslova je sačuvana i na naslovnim stranicama tih djela nalazi se pečat Osječkog radničko-obrazovnog društva. Djela ljubavno-povijesne i pustolovne tematike uglavnom iz razdoblja romantizma čitali su i neki pripadnici domaće društvene elite. Tako je, primjerice, romane Waltera Scotta, Schillerovu povijesnu dramu *Maria Stuart* i Goetheovu tragediju *Faust* čitala skladateljica Dora Pejačević.⁹³ Djela Kotzebua, Schillera, Scotta i Coopera našla su se na čitateljskom popisu književnice Dragojle Jarnević,⁹⁴ *Mariju Stuart* čitala je i književnica Vilma Vukelić, Hugoa i Dumasa književnica Ivana Brlić-Mažuranić,⁹⁵ a pjesme Velimira Gaja čitao je i Baltazar Bogišić.⁹⁶ U posudbenoj knjižnici tvornice Krupp (1899. – 1901.) u Essenu radništvo je također na raspolaganju imalo djela Schillera, Scotta i Goethea. U Slobodnoj javnoj knjižnici Dresden-Plauen (1907. – 1909.) na raspolaganju su bila djela Scotta, Dumasa, Spielhagena, Marryata, Hakländera, Goethea i Schillera. U njemačkim socijaldemokratskim i sindikalnim knjižnicama (1908. – 1914.) članovi su uz spomenute autore na raspolaganju imali i djela Bulwera-Lyttona.⁹⁷ Prema istraživanju Langewiescha i Schönhovena,

91 Knjigu je prema kratkoj posveti na njemačkom jeziku 1878. Obrtničko-radničkom društvu darovao član donjogradskog odbora Jovo Živanov.

92 U kratkoj i nečitkoj posveti na njemačkom jeziku djelo je darovao stanoviti Udo 15. svibnja 1861. stanovitoj Lili (?). Knjiga je vjerojatno darovana knjižnici nakon osnutka Društva.

93 Župan, „*Books I have read* – Dora Pejačević kao čitateljica“, 124-125.

94 Lakuš, Bajić, „Interpreting Diaries: History of Reading and the Diary of the Nineteenth-Century Croatian Female Writer Dragojla Jarnević“, 167.

95 Lakuš, „Osječka književnica Vilma Vukelić iz vizure povijesti čitanja“, 559, 571.

96 Erak, „Kultura čitanja Baltazara Bogišića“, 260-261.

97 Langewiesche, Schönhoven, „Arbeiterbibliotheken und Arbeiterlektüre im Wilhelminischen Deutschland“, 186-192.

u tim je knjižnicama također bio najveći broj djela iz područja književnosti i radništvo ih je i najviše čitalo u odnosu na djela iz drugih područja.⁹⁸ Scott je bio i jedan od omiljenih autora među britanskim radništvom, a cijenio ga je i Karl Marx.⁹⁹ Dakle, riječ je o onodobnim popularnim autorima, što je vjerojatno utjecalo i na sam odabir tih autora i njihovih djela za knjižnični fond. Osim toga, pokrovitelji i osnivači Društva (građanska inteligencija, privrednici i činovnici) takvim su izborom književnih djela vjerojatno nastojali približiti građansku kulturu, odnosno književnost radništvu, a prevladavajućom tematikom (povijesno-ljubavni romani) utjecati na sprječavanje širenja socijalističkih ideja, tj. politizacije radništva.

Uz književna djela zastupljeno je i pet djela iz područja filozofije i prava, 17 djela iz područja politike i ekonomije, iz područja povijesti kao i prirodnih znanosti na popisu su prisutna po tri djela, a ostalo čine djela svrstana u kategoriju ostalih područja (*Tablica 1.*).

Području filozofije i prava pripadaju sljedeća djela: *Das Wesen des Römischen und Germanischen Erbrecht in historisch-philosophischer Entwicklung* (*Bit rimskog i njemačkog nasljednog prava u povijesno-filozofskom razvoju*) (1861.)¹⁰⁰ u nakladi Friedricha Arnolda Brockhousa u Leipzigu, *Die philosophie Fichtes und die Bedeutung des deutschen Volksgeistes* (*Fichteova filozofija i značenje njemačkog narodnog duha*) (1871.) u nakladi Juliusa Röthinga u Leipzigu, *Die Wissenschaft und die Arbeiter* (*Znanost i radnici*) (1872.) u nakladi Juliusa Röbnera u Dresdenu, *Was nun? Zweiter Vortrag über Verfassungswesen* (*Što sada? Drugo predavanje o ustavnim pitanjima*) (1872.) njemačkog političara Ferdinanda Lassallea u nakladi Juliusa Röthinga u Leipzigu i *Lassallesche Criminalprozeß* (*Lassalleov kazneni proces*) (1863.) u nakladi Meyera&Zellera u Zürichu.

Na naslovnica četiriju djela nalazi se pečat Osječkog radničko-obrazovnog društva, a vjerojatno su u knjižnicu stigla dolaskom novih članova početkom 1870-ih, koji su bili upoznati sa socijalističkim idejama i koji su bili uključeni u predlaganje novih pravila Društva, odnosno u osnivanje novoga društva. Lassalle kao „mesija 19. stoljeća“, kako ga je u ono doba zazivao Heinrich Heine,¹⁰¹ nije imao samo utjecaja u njemačkom, austrijskom i mađarskom radničkom pokretu, već ga je imao i u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije, a u prostorijama osječkog Obrtničko-radničkog društva pronađene su i dvije njegove slike prilikom popisivanja pokretnog inventara 1880. godine.¹⁰²

Kako je ranije navedeno, na popisu se može naći i 17 djela iz područja politike i ekonomije. Prisutnost djela njemačkog pravnika i političara Franza Hermanna

98 *Isto*, 167-168.

99 Rose, *The Intellectual Life of the British Working Classes*, 41, 50, 52, 75, 120.

100 Prema kratkoj posveti na njemačkom jeziku, djelo je za uspomenu darovao krojač Anton Prpić, poznati radnički aktivist, Obrtničko-radničkom društvu 1876. godine. Ovo djelo je jedno od rijetkih s pečatom Obrtničko-radničkog društva i ostalo je sačuvano.

101 Hake, *The Proletarian Dream. Socialism, Culture and Emotion in Germany 1863-1933*, 135.

102 Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, 217.

Schulze-Delitzscha¹⁰³ i djela *Die Selbsthülfe in Lebensbildern und Charakterzügen* (*Sa-mopomoć u životnim slikama i karakternim osobinama*) (1867.) u njemačkom prijevodu Josefa M. Boyesa i nakladi Hoffmann&Campe u Hamburgu vjerojatno je povezana s afirmativnim stavovima o samopomoći jednog od osnivača Društva – Gustava Wagnera, a moguće i ostalih članova osnivačkog odbora. Tom području pripadaju i djela *Assisen – Rede gehalten von der Geschworenen zu Düsseldorf am 3. Mai 1849* (*Assisen – govor žirija u Düsseldorfu 3. svibnja 1849.*) (1870.) u nakladi Općeg njemačkog radničkog društva u Leipzigu, *Fichtes politisch Vermächtniss und die neueste Gegenwart* (*Fichteovo političko nasljeđe i najnovija sadašnjost*) (1871.) u nakladi Juliusa Röthinga u Leipzigu, *Die Feste, die Presse und der Frankfurter Abgeordnetentag* (*Festivali, tisak i Frankfurtski kongres predstavnika*) (1871.) u nakladi Općeg njemačkog radničkog društva u Leipzigu, *An die Arbeiter Berlins* (*Radnicima Berlina*) (1868.) Ferdinanda Lassallea u nakladi Općeg njemačkog radničkog društva u Leipzigu, djelo *Der Normal-Arbeitstag* (*Normalan radni dan*) (1871.) njemačkog novinara socijaldemokratskih listova Carla Hirscha u nakladi W. Rubenowa u Berlinu, djelo *Castelar's Rede über die Internationale gehalten in der Sitzung der spanischen Cortes zu Madrid* (*Castelarov govor o Internacionali održan na sjednici španjolskih sudova u Madridu*) španjolskog republikanskog političara Emilija Castelara u nakladi Richarda Gärtnera u Dresdenu, djelo *Die internationale Arbeiterassociation (1864-1871), ihre Geschichte, Programm und Tätigkeit* (*Međunarodno udruženje radnika (1864.-1871.), njegova povijest, program i djelovanje*) (1871.) njemačkog novinara socijaldemokratskih listova Carla Hillmanna, djelo *Beschlüsse der Delegiertenkonferenz der Internationalen Arbeiterassoziation, abhalten zu London vom 17. bis 23. September 1871* (*Rezolucije Delegatske konferencije Međunarodnog udruženja radnika, održane u Londonu od 17. do 23. rujna 1871.*) (1871.) Karla Marxa u nakladi novina *Volksstaat* (*Narodna država*) u Leipzigu, djelo *Entwicklung der ungarische Volkswirtschaft* (*Razvoj mađarskog gospodarstva*) austrijskog ekonomista Alexandra von Dorna te nekoliko djela bez navedenih autora.¹⁰⁴

Djela Ferdinanda Lassallea, Carla Hirscha, Carla Hillmanna i Karla Marxa također na naslovnim stranicama imaju pečat Osječkog radničko-obrazovnog društva i može se pretpostaviti kako je i njihova pojava u knjižnici vjerojatno koincidirala s akcijama za osnivanje novog društva 1872. i 1873. godine, odnosno pojavom socijalističkih ideja u društvu. Dostupni podaci o nakladnicima tih djela sugeriraju kako su članovi bili

103 Riječ je o djelima *Vorschuss- und Creditvereine als Volksbanken: Praktische Anweisung zur deren Gründung und Einrichtung* (*Društva za predujam i kreditna društva kao narodne banke: praktične upute za njihovo osnivanje i postavljanje*) (1867.) i *Jahresbericht des kleinen Gewerbestandes von Jahre 1859-1861* (*Godišnje izvješće malog poslovanja 1859.-1861.*) (1861., 1862.) koja imaju pečate Osječkog radničko-obrazovnog društva, vidi: HR-DAOS-10, spis br. 14251/1880.

104 Radi se o različitim izvješćima ili uputama: *Bericht über Branntweinsteuer* (*Izvješće o porezu na alkohol*), *Kein Tabakmonopol* (*Bez monopola na duhan*) (1868.) koje ima na naslovnoj stranici pečat Osječkog radničko-obrazovnog društva, *Osterreichische Handel v. J. 1866* (*Austrijska trgovina u 1866. godini*) i *Instruktion für Handel und Gewerbekammern* (*Upute za obrt i gospodarske komore*), vidi: HR-DAOS-10, spis br. 14251/1880.

povezani s njemačkim radništvom i tamošnjim radničkim pokretom preko kojih su djela stizala u Osijek. Ta su djela i pokazatelj vjerojatnog udaljavanja od ideje radničkog društva kakvo su zamislili njegovi pokrovitelji – građanska inteligencija, privrednici i činovnici 1867. godine. Dakle, radnici nisu vjerojatno čitali samo „preporučenu“ i dostupnu literaturu, već su o izboru djela odlučivali i sami, o čemu svjedoče i pojedine donacije radnika.

Iz područja povijesti, kao i prirodnih znanosti, na popisu su prisutna po tri djela. Kada je povijest u pitanju, riječ je o djelima *Geschichte von England (Povijest Engleske)* (1856.) engleskog povjesničara i političara Thomasa Macaulaya u nakladi Georga Westermanna u Braunschweigu te *Allgemeine Weltgeschichte zum Gebrauche für die Jugend (Opća svjetska povijest za mlade)* austrijskog političkog ekonomista Siegfrieda Bechera koje je popisano dva puta. Što se tiče prirodnih znanosti, radi se o djelima *Neues System der Chemie (Novi sustav kemije)* (1841.)¹⁰⁵ austrijskog kemičara Paula T. Meissnera u nakladi Braumüllera i Seidela u Beču, *Die gesammten Naturwissenschaften (Cjelokupne prirodne znanosti)* (1860., 1862.) njemačkog pisca Hermana Massiusa u nakladi G. D. Bädefera u Essenu te *Enzyklopädisches Handbuch der Technischen Chemie. Theoretische, praktische und analytische Chemie, in Anwendung auf Künste und Gewerbe (Enciklopedijski priručnik tehničke kemije. Teorijska, praktična i analitička kemija, primijenjena na umjetnost i obrt)* njemačkog sveučilišnog profesora rudarstva i metalurgije Brune Kerla.

U kategoriju ostalih područja svrstani su katalogi *Weltausstellung Wien vom Jahre 1866, Katalog der land- und forstwirthschaftlichen Ausstellung in Wien (Svjetska izložba u Beču 1866., katalog poljoprivredne i šumarske izložbe u Beču)* (1866.),¹⁰⁶ *Weltausstellung (Svjetska izložba)*, enciklopedija *Damen Encyclopedie (Enciklopedija za žene)*, djelo *Sammlung gemichter Aufgaben und Lehrsätze aus der Planimetrie (Zbirka mješovitih zadataka i teorema iz planimetrije)* Johanna M. Josepha Salamona, djelo *Uibersicht der Sammlungen der Schatzkammer des österreichischen Kaiserhauses (Pregled zbirke raznih austrijske carske obitelji)*, djelo *Die Heiligen Schriften des Alten und Neuen Testaments (Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta)* Johanna Heinricha van Essa, *Pravila Kasinskog društva u Osijeku*, udžbenici i rječnici (za podučavanje) poput *Deutsches Lesebuch für Volksschulen (Njemačka čitanka za osnovne škole)* njemačkih autora Theodora Colshorna i Louisa Münkela, *Sprachlehre französische (Podučavanje francuskog jezika)*, *Über Zweck und Nutzen der Fachschulen für Baugwerke nebst Statut und Bericht der ersten österreichische Baugewerbsschule (O svrsi i koristima građevinskih tehničkih škola, zajedno sa statutom i izvješćem Prve austrijske građevinske škole)* ravnatelja Prve austrijske građevinske škole Friedricha Märtenisa, *Rechnenbuch für Volksschulen (Knjiga računanja za osnovne škole)*¹⁰⁷ slovenskog matematičara Franca Močnika, *Praktischen Lehr-*

105 Dva sveska tog djela darovao je, prema kratkoj posveti na njemačkom jeziku, krojač Anton Prpić Osječkom radničko-obrazovnom društvu 1872. godine.

106 Riječ je o *Katalogu poljoprivredne i šumarske izložbe u Beču* iz 1866. godine koji na naslovnoj stranici ima pečat Osječkog radničko-obrazovnog društva, a prema brojnim podcrtavanjima imena proizvođača različitih strojeva i sitnim bilješkama može se pretpostaviti kako je često čitan, no ne i tko ga je čitao.

107 Uz spomenuto djelo Ferdinanda Lassallea, koje je donirao 1876. godine Anton Prpić, i ono stanovitog Simona, ovo je treće sačuvano djelo s pečatom Obrtničko-radničkog društva.

gang zur schnellen und leichten Erlernung der französischen Sprache (Praktični tečaj za brzo i jednostavno učenje francuskog jezika) njemačkog učitelja Johanna Franza Ahna, *Skizzenbuch für den practischen Maschinen-Constructeur; ein Hilfsbuch für Maschinen-techniker aller Branchen, sowie für Schüler technischer Lehr-Anstalten (Knjiga nacrtu za praktične dizajnere strojeva; udžbenik za inženjere strojarstva svih djelatnosti, kao i za studente tehničkih fakulteta)* njemačkog inženjera i publicista Wilhelma Uhlanda te djela *Wohlfeile Wirthschaftsgebäude (Jeftine poslovne zgrade)* češkog poduzetnika i publicista Franza Horskyja von Horskyfelda, *Hanfproduktion (Proizvodnja konoplje)* stanovitog Em. Spitzera, čiji identitet nije moguće utvrditi, te tri naslova – *Die Zukunft (Budućnost)*,¹⁰⁸ *Austria* i *Jahresbericht 1862-1866 (Godišnje izvješće 1862.-1866.)* – čiji je sadržaj nemoguće precizno odrediti zbog nedostatka izvora.

Na izbor djela iz područja povijesti i prirodnih znanosti, a posebice djela vezanih za tehničke znanosti i podučavanje stranih jezika, vjerojatno je utjecala zamisao osnivača o unaprjeđenju znanja radništva u njihovoj struci. Dok je izbor *Svetoga pisma Staroga i Novoga zavjeta* razumljiv zbog mogućeg poticanja pobožnosti, isto se ne može reći za *Enciklopediju za žene* koja predstavlja zanimljiv slučaj u knjižničnom fondu. Kako primjerak nije ostao sačuvan i kako ne postoje podaci o ženskim članovima društva, mogući razlog tog izbora ostaje za sada otvoreno pitanje.

Analizirajući popis knjiga prema spolu autora, može se ustanoviti da je na popisu zastupljeno 46 muških autora i svega tri autorice. Kao i kod ranije spomenutih autora, na izbor autorica vjerojatno je također utjecala njihova popularnost i sadržaj njihovih djela. O popularnosti djela švedske autorice Emilie Flygare-Carlén svjedoče brojni prijevodi koji su objavljeni ubrzo nakon izdanja na švedskom jeziku, kao i titula „najplaćenije“ autorice svog doba. Osim toga, pisala je „onu vrstu europskih romana koji su bili traženi i to je činila jednako vješto kao i drugi suvremeni autori uspješnih knjiga“.¹⁰⁹ Annette von Droste-Hülshoff uzdignuta je kao vodeća književna figura u Njemačkoj tek tijekom *Kulturkampf*a jer su neke njezine pjesme prožete religioznom i nacionalnom tematikom.¹¹⁰ Julija Apraxin Batthyányi, plemkinja i prva ženska članica masonske lože u Španjolskoj, bila je poznata po svom entuzijastičnom mađarskom domoljublju, a njezin roman *Ilona* bio je uspješan u Mađarskoj upravo zbog nacionalnog karaktera.¹¹¹ Ostaje upitnim jesu li djela posljednjih dviju autorica bila prisutna u knjižničnom fondu zbog nacionalne tematike ili iz nekog drugog razloga.

Djela su objavljena u najvećem broju na njemačkom jeziku (144), no ima nešto djela i na engleskom jeziku (7) te samo jedno koje je objavljeno na hrvatskom jeziku. Tiskana

108 Kad je u pitanju ovaj naslov, moguće da je riječ o anarhističkom glasilu koje je počelo izlaziti 1879. godine u okviru austrijskog socijaldemokratskog kruga. Pejić, Zorica, „Arhivska i novinska građa o počecima radničkog pokreta te anarhizmu dostupna u Državnom arhivu u Osijeku: poseban osvrt na list *Freiheit* (1882.-1885.)“, 67.

109 Leffler, *The Triumph of the Swedish Nineteenth-Century Novel in Central and Eastern Europe*, 10-14.

110 Schneider, *Anette von Droste-Hülshoff*, 153.

111 Vári, „Buda, the first woman Freemason in Spain; Life and Career of Countess Julia Apraxin (1830-1913)“, 893-894.

su također u najvećem broju u Njemačkoj. Najveći broj autora/autorica živio je na području Njemačke, dok je preostali broj živio na području Austrije, Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske, Švedske, Sjedinjenih Američkih Država, Italije, Hrvatske, Češke, Slovenije, Rusije, Španjolske i Mađarske (*Tablica 2.*).¹¹² Očita dominacija njemačkog jezika i odabir njemačkih autora posve su razumljivi s obzirom na to da je prema popisu stanovništva 1880. godine 52 % osječkih Nijemaca i Židova govorilo njemačkim jezikom, zbog čega se Osijek često nazivao „Frankfurt na Dravi“ ili „Mali Beč“. Na njemačkom jeziku tiskane su novine, njime se govorilo u građanskim obiteljima, a uz hrvatski jezik podučavao se u jednakoj mjeri i u školama.¹¹³ Većina poznatih članova društava stizala je s njemačkog govornog područja ili se njime koristila u svakodnevnoj komunikaciji (pr. Anton Prpić, Andrija Kovačić).

Državljanstvo autora/autorica	Broj autora/autorica	Broj djela
njemački/e autori/autorice	22	39
austrijski autori	6	7
autori iz Ujedinjenog Kraljevstva	6	49
francuski autori	4	6
švedski/e autori/autorice	1	8
autori iz Sjedinjenih Američkih Država	1	20
antički (rimski) autori	1	1
hrvatski autori	1	1
češki autori	1	1
slovenski autori	1	1
ruski autori	1	1
španjolski/e autori/autorice	1	1
mađarski autori	1	1
Ukupno	47	136

Tablica 2. *Državljanstvo i broj autora/autorica te broj njihovih djela*¹¹⁴

112 Za stanovitog Simona i Em. Spitzera nije određeno državljanstvo zbog nemogućnosti rekonstruiranja njihova identiteta.

113 Lakuš, „Osječka književnica Vilma Vukelić iz vizure povijesti čitanja“, 556.

114 U broj djela nisu ubrojani dijelovi i svesci, već samo naslovi onako kako su ih i brojali popisivači.

Zaključak

Analizom konfisciranog popisa knjiga Obrtničko-radničkog društva iz 1880. godine i uvidom u sačuvana izdanja može se doći do nekoliko zaključaka. Najviše djela s pečatom Osječkog radničko-obrazovnog društva, čija je knjižnica prema svemu sudeći inkorporirana u knjižnicu Obrtničko-radničkog društva, bilo je iz područja književnosti (106). Najzastupljeniji su romani povijesno-ljubavne i pustolovne tematike Waltera Scotta i Jamesa F. Coopera tiskani na njemačkom jeziku kod poznatih njemačkih nakladnika (Hoffmann i Hartleben). Djela Scotta, Coopera, Goethea, Schillera, Dumasa, Hugoa, Kotzebua, Spielhagena, Marryata, Hakländera i Bulwera-Lyttona čitala je i domaća društvena elita, kao i inozemno radništvo, što navodi na zaključak kako su članovi spomenutih društava i korisnici knjižnica imali na raspolaganju sličan književni žanr. S druge strane, prisutnost tih autora u knjižničnom fondu može se objasniti nastojanjem osnivača da približe građansku kulturu, odnosno književnost, radništvu. Izbor tematike – povijesno-ljubavni romani, trebao je vjerojatno spriječiti politizacija radništva. Pojavom socijalističkih ideja u društvu i poticanje osnivanje novih društava za radnike (1872., 1873.) može se objasniti prisutnost djela socijalističkih autora poput Ferdinanda Lassallea, Carla Hirscha, Carla Hillmanna i Karla Marxa. Uostalom, ona su i pokazatelj vjerojatnog udaljavanja od obrazovnog i apolitičnog karaktera radničkog društva kakvo su 1867. godine zamislili njegovi pokrovitelji – građanska inteligencija, privrednici i činovnici. Prisutnost djela iz područja povijesti, prirodnih znanosti i onih vezanih uz tehničke znanosti i podučavanje stranih jezika povezana je vjerojatno sa zamisli osnivača o unaprjeđivanju znanja radništva u njihovoj struci. Nekolicinu djela s kratkim posvetama na njemačkom jeziku darovali su članovi društava i osnivačkih odbora (Kovačić, Prpić, Živanov), a neka su pripadala i građanstvu koje ih je najvjerojatnije doniralo društvima.

Na popisu je zastupljeno najviše muških autora te svega tri autorice, a tomu je, prema svemu sudeći, osim tematike njihovih djela, zasigurno doprinijelo i bolja prihvaćanje muškaraca kao pisaca. Dominacija njemačkog jezika i njemačkih autora razumljiva je zbog prisutnosti velikog broja govornika njemačkog jezika u to vrijeme u Osijeku. Prema sadržaju objavljenih izvora (dopisa gradskih i državnih vlasti) i tadašnjih novina doznaje se kako su članovi društava uglavnom bili zanatlije stranoga podrijetla, a time i potencijalni čitatelji i korisnici knjižnica. Dostupne knjige i ostali naslovi iz knjižničnog fonda mogli su se čitati u večernjim satima u prostorijama Šeperove pivovare i u hotelu „Europa“.

Daljnja istraživanja ove problematike trebaju se proširiti na analizu službenih izvješća gradskih i državnih vlasti koja donose mnoštvo podataka o tome što je čitalo radništvo i kakve su materijale međusobno razmjenjivali. Time bi se mogao dobiti uvid u njihove čitateljske prakse i u recepciju pročitanog. Pozornost svakako zaslužuje i autobiografska i memoarska građa tadašnjih aktivnih sudionika radničkog pokreta koja bi mogla otkriti njihove čitateljske prakse i čitateljski repertoar.¹¹⁵

115 To je, primjerice, dnevnik Vitomira Koraća koji se nalazi u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, kao i memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

Izvori i literatura

Arhivski i muzejski izvori

HR-DAOS-10: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Osijek, fond 10, Gradsko poglavarstvo Osijek.

MSO-154179, Erben, *Trg u Gornjem gradu (1868)*: Muzej Slavonije, Osijek, Anton Erben, *Trg u Gornjem gradu (1868.)*, ulje na platnu, umjetnička zbirka dr. Hermanna Weissmanna. Zbirka fotografija Muzeja Slavonije.

Tisak

Die Drau (Osijek), 1872, 1880.

Literatura

Altick, Richard. *The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public 1800-1900*. Chicago: University of Chicago Press, 1957.

Blazek, Matthias. *Scharfrichter in Preußen und im Deutschen Reich 1866-1945*. Stuttgart: Ibidem, 2010.

Carlson, Andrew R. „Anarchism and Individual Terror in the German Empire 1870-1890“. U: *Social Protest, Violence and Terror in Nineteenth – and Twentieth – century Europe*, ur. Wolfgang J. Mommsen, Gerhard Hirschfeld. London: Palgrave Macmillan, 1982, 175-200.

Cazi, Josip. *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj – od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958.

Cazi, Josip. *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku, 1957.

Despot, Miroslava. *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880*. Zagreb: JAZU, 1979.

Držaić, Karlo. „Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897. godine“. Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2019.

Držaić, Karlo. „Moderna biblioteka za krunu – početak moderne čitalačke publike i fenomen modernizacije“. *Historijski zbornik* 73 (2020), br. 2: 283-312.

Držaić, Karlo. „Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju“. Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2019.

Držaić, Karlo. „Socijalizam u počecima radničkoga pokreta Hrvatske i Slavonije: između Marxa i Lassallea“. *Povijesni prilozi* 41 (2022), br. 63: 303-328.

Erak, Danijela. „Kultura čitanja Baltazara Bogišića“. *Analitički Dubrovnik* (2021), br. 59: 243-277.

Gross, Mirjana. „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“. *Historijski zbornik* 8 (1955), br. 1-4: 1-39.

Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. *Prema hrvatskom građanskom društvu*. Zagreb: Globus, 1992.

Hake, Sabine. *The Proletarian Dream. Socialism, Culture and Emotion in Germany 1863-1933*. Berlin: De Gruyter, 2017.

Hobsbawm, Eric. *Doba kapitala (1848.-1875.)*. Zagreb: Školska knjiga, 1989.

- Ivanković, Grgur Marko. *Osijek u godini osnutka Muzeja – 1877. na fotografijama osječkog fotografa Juliusa Exnera*. Osijek: Muzej Slavonije, 2017.
- Judson, Pieter. *Povijest Habsburškog Carstva*. Zagreb: Sandorf, 2018.
- Kežić, Živaković Zlata. *S tradicionalnih na nove puteve. Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918*. Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek, 1999.
- Kezić, Valentina. „Kulturne aktivnosti osječkog radništva krajem 19. i početkom 20. stoljeća“. *Osječki zbornik* 38 (2023), br. 20: 101-110.
- Kezić, Valentina. „Uloga tiska u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije: primjer Radničkoga prijatelja (1874. – 1875.)“. Diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2020.
- Kovačević, Ivan. *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Nip export-press, 1972.
- Kovačević, Ivan. „Suradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869-1878)“. *Zbornik Historijskog Instituta Slavonije u Slavonskom Brodu* 10 (1973), br. 1: 1-11.
- Lakuš, Jelena. „Osječka književnica Vilma Vukelić iz vizure povijesti čitanja“. *Časopis za suvremenu povijest* 54 (2022), br. 3: 553-583.
- Lakuš, Jelena; Bajić, Anita. „Interpreting Diaries: History of Reading and the Diary of the Nineteenth-Century Female Writer Dragojla Jarnević“. *Information & Culture* 52 (2017), br. 2: 163-185.
- Langewiesche, Dieter; Schönhoven, Klaus. „Arbeiterbibliotheken und Arbeiterlektüre im Wilhelminischen Deutschland“. *Archiv für Sozialgeschichte* 16 (1976), 135-204.
- Law, Randall D. *Terrorism: A History*. Cambridge: Polity Press, 2009.
- Leffler, Yvonne. *The Triumph of the Swedish Nineteenth-Century Novel in Central and Eastern Europe*. Gothenburg: Göteborgs Universitet, 2019.
- Lyons, Martyn. „New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, Workers“. U: *A History of Reading in the West*, ur. Guglielmo Cavallo, Roger Chartier. Amherst: University of Massachusetts Press, 1999, 313-344.
- Lyons, Martyn. *The New Readers of Nineteenth-Century France*. London: Palgrave Macmillan, 2001.
- Malbaša, Marija. „Knjižnica Radničkog obrazovnog društva u Osijeku“. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 14 (1968), br. 1-2: 109-114.
- Mažuran, Ive. *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1967.
- Mažuran, Ive. „Prvo radničko društvo u Osijeku“. U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek – 1867.“*, ur. Zdravko Krnić. Slavonski Brod; Osijek: Historijski institut Slavonije; Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije, 1969, 45-78.
- Obad, Vlado. *Njemačko novinstvo Osijeka u promicanju građanske kulture*. Osijek: Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2014.
- Oštrić, Vlado. „Prilozi pitanjima radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890)“. U: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, ur. Milo Popović et al. Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo; Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974, 45-85.

- Oštrić, Vlado. „Složni-biti ćemo množni! U povodu stote obljetnice Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva za međusobno podupiranje“. *Kaj: časopis za književnost, umjetnost, kulturu* 6 (1973), br. 3: 3-19.
- Pejić, Luka. *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*. Zagreb: DAF, 2016.
- Pejić, Luka. „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2020.
- Pejić, Luka; Zorica, Luka. „Arhivska i novinska građa o počecima radničkog pokreta te anarhizmu dostupna u Državnom arhivu u Osijeku: poseban osvrt na list *Freiheit* (1882. – 1885.)“. *Osječki zbornik* 35 (2020), br. xx: 64-78.
- Plećaš, Dušan. *Prvomajske proslave u Osijeku*. Osijek: Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta Božidar Maslarić, 1973.
- Rajković, Ana. „Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta (1881.-1914.)“. *Historijski zbornik* 71 (2018), br. 1: 61-86.
- Rajković, Ana. Širenje bludnih ideja u Slavoniji. Pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije. Zagreb: Što čitaš?, 2016.
- Rose, Jonathan. *The Intellectual Life of the British Working Classes*. London: Yale University Press, 2001.
- Schenda, Rudolf. *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910*. Frankfurt: Klostermann, 1970.
- Schneider, Ronald. *Anette von Droste-Hülshoff*. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag, 1995.
- Sršan, Stjepan. *Povijest Osijeka*. Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku, 1996.
- Šidak, Jaroslav; Šepić, Dragovan; Karaman, Igor; Gross, Mirjana. *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968.
- Vári, László. „Buda, the first woman Freemason in Spain; Life and Career of Countess Julia Apraxin (1830-1913)“. U: *La masonería. Mito e historia en el centenario de la fundación de la masonería moderna*, ur. José Leonardo Ruiz Sánchez, Yván Pozuelo Andrés, Antonio Ventura Pires, José Eduardo Franco. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2020, 889-906.
- Webb, Robert K. *The British Working Class Reader*. London: George Allen&Unwin, 1955.
- Župan, Dinko. „Books I have read – Dora Pejačević kao čitateljica“. *Scrinia Slavonica* 12 (2012), br. 1: 115-178.
- Župan, Dinko. „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“. U: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, sv. VI, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj. Zagreb: Matica hrvatska, 2016, 273-308.

SUMMARY

From Goethe and Scott to Lassalle and Marx. What did the workers in the Osijek labor associations read in the second half of the 19th century?

The paper intends to show, based on the list of the books confiscated in 1880, what the working class could read in the libraries of the Osijek Workers' Educational Association (1867) and the Craftsmen's and Workers' Association (1874). From the perspective of the history of reading and using published sources (lists of books, newspaper articles, letters from the city and state authorities), it analyses who, when and where could read books in the mentioned associations. The confiscated books from the list were divided according to disciplinary areas, the language in which the works were printed; and the authors of the works according to their sex and the countries in which they lived. The analysis of the available sources led to the conclusion that the list contained predominantly historical – romance novels published in the German language, which were read by the domestic social elite of the time, and foreign workers as well, which shows that members of associations and users of libraries could share a similar reading repertoire with them. There are more male than female authors, and their reception, as well as the subject matter of their works, probably played a role in their choice. The potential users of the libraries were mostly craftsmen of foreign origin who could read the available books in the premises of Šeper's brewery and Hotel "Europa" in the evening hours.

Keywords: working class; Osijek Workers' Educational Association; Craftsmen's and Workers' Association; history of reading; Osijek; 19th century